

Vattenspridare "långsamspridare" i sallatslandet.

För vattning i drivbänkarna var det ändå inte möjligt att använda vattenspridare utan det krävdes att man vattnade för hand - även om det tog mycket tid och var mödosamt.

Man ska lära sig tidigt! John Rundqvist med äldste sonen Björn i bänkgården i Vallentuna 1942. Släktfoto.

Lite trädgårdshistoria - redan de gamla (grekerna) perserna?

Varifrån kommer det vi odlar idag?

Det är spännande att läsa om och fundera över varifrån våra grönsaker kommer. Precis som med jordbruksgrödor är ursprunget ofta oklart även om man har ett visst hum med god hjälp av arkeologi, historiska dokument, folksägnen och andra källor. Men numera finns ju också DNA-tekniken som kan ge säkrare och ibland oväntade resultat. Det är också viktigt tycker jag att ha klart för sig, precis som när det gäller vårt eget ursprung eller andra djurs utveckling, att det inte finns en – utan – många vägar och korsningar fram till de släkten och arter av växter som finns idag.

Ett exempel är äpple. Det är en växt man antagligen vet ovanligt mycket om, men ändå finns många olika idéer om ursprunget. Det finns berättelser om äpplen i historier och sägnen från greker, romare, kelter, resande på Sidenvägen - och förstås från Paradiset. En hel del har kunnat beläggas med arkeologiska utgrävningar och på andra sätt, som DNA-teknik. Forskare har visat att dagens äpple har ursprung inte bara i arter från Kina via Sidenvägen utan även från Sibirien, Mellanöstern och det europeiska vildäpplet. Under årtusenden och på många olika platser har trädgårdskunniga människor korsat och förädlat växter, som äpplet är ett exempel på, för att få godare, säkrare och större skörd.

Vad är en trädgård?

Det började i Sydvästasien och Mellanöstern, odlandet. I områden med riken som Babylon, Persien senare även Egypten och så småningom Grekland och andra länder runt Medelhavet.

”Det har länge varit känt, baserat på arkeologiska fynd, att jordbruket först uppstod i ett halvmåneformat område som brukar kallas ”bördiga halvmånen”. Det sträcker sig från Jordandalen i nuvarande Jordanien, Israel och Palestina, via trakter runt floderna Eufrat och Tigris i norra Syrien och östra Turkiet, till Zagrosbergen i nuvarande Iran.”

(Karin Bojs i DN 2021-06-13)

När människor för så där 10 - 12 000 år sedan började bli bofasta kom odling av mat att bli allt viktigare. Jordbruk och trädgårdsskötsel växte fram. Visst har vi hört historier om de hängande trädgårdarna i det gamla Persien och om bibelns berättelser om lök och meloner i Egypten - kanske känns de väl mest som sagor. Ändå stämmer mycket av det. Man vet att egypterna flera årtusenden före Kristus odlade till exempel olika slags lök, meloner, sallat och baljväxter. Det var tidigt antagligen både fruktträdgårdar, vingårdar, kryddgårdar och köksträdgårdar. Många av de grönsaker vi odlar idag fanns i odling redan för fler tusen år sedan. Men det är klart att växtmaterialet har förändrats väldigt mycket. Det var ju vilda växter man använde från början och efter hand har de förädlats, domesticerats och utvecklats i olika riktningar. Det mesta vi odlar i Sverige kommer från början från andra delar av världen. Två väl kända undantag är svarta vinbär, som finns i vild form utmed Roslagskusten och kallats för ”tiströn” och gräslök som använts i väldigt lång tid.

Morerna skapade fantastiska trädgårdar för både lust och nytta när de invaderade Spanien på 700-talet. Kunskaper och idéer togs senare över av de inhemska härskarna. Jardin de Alcazar i Cordoba har anor från den moriska tiden.

Man vet att det tidigt också växte fram trädgårdar som hade betydelse för deras skönhet och för att ge avkoppling. Men då var det de få riktigt rika och härskande som kunde unna sig sådan lyx. Dokument från romarriket och från grekisk trädgårdskultur visar hur överklassen uppskattade trädgårdars lugn och trädens skugga. Det fanns och finns ännu idag förstas trädgårdar för både nytta och nöje. Även en vanlig nyttoträdgård kan ge

skugga och ro. Under hela vår historia har det funnits parker för skönhet och avkoppling samtidigt som det funnits trädgårdar för att förse oss med nyttiga växter. De konkreta beläggen för utvecklingen av trädgårdar av olika slag är få och magra under de tidiga årtusendena, men blir efter hand allt fler, framför allt under medeltid och senare när det finns bevarade skrifter. I romarriket var trädgårdar högt värderade och från den perioden

finns en hel del kunskap om vad man odlade och om odlingsteknik och trädgårdarnas utformning. Romarna förde med sig många nya odlade köksväxter och frukter till de områden de erövrade. Till England kom på det viset bland annat lök, vin och många kryddväxter. I stora drag användes i det romerska köket samma köksväxter som vi har idag.

Trädgårdsutvecklingen i Norden och Sverige

Det har varit lite frustrerande att försöka hitta bra källor för utvecklingen av vår egen trädgårdskultur. Det mesta som skrivits handlar för det mesta om parkers och trädgårdars arkitektur, former, skönhetsideal och historia när det gäller vilka som var deras ägare. Väldigt lite är dokumenterat när det gäller vad och hur man odlade grönsaker, frukt och bär och kryddväxter och när man började odla olika trädgårdsväxter. De första dokumenten tycks dyka upp under medeltid med anteckningar vid kyrkor och kloster. Mer ambitiösa sammanställningar och synteser av vad dessa skrifter kan ge har varit väldigt få. Men det finns en strålande bok som främst behandlar Sörmland som är av stort intresse för att resonera om mina förfäder och deras odlingar: Maria Flincks "Tusen år i trädgården. Från Sörmländska herrgårdar och bakgårdar." En annan väldigt bra bok som klarlägger en hel del både om odlings- och anläggningshistoria är Marie och Björn Hanssons "Köksträdgårdens historia". Nyligen har också en fantastisk bok kommit, "Svensk trädgårdshistoria. Förhistoria och medeltid." Det är Kungliga Vitterhetsakademien och Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien som satt igång ett mycket förnämligt arbete som ska resultera i tre band och detta är det första, utgivet hösten 2020. De skriver i förordet: "Översikten utgör en helt ny syntes av ett alltmer omfattande forskningsfält som bedrivs inom en rad olika ämnen, som agrarhistoria, arkeologi, arkitektur, botanik,

etnologi, hortikultur, konstvetenskap och kulturgeografi...Översikten är inriktad mot trädgårdarnas praktiska användning och utnyttjande, men även estetiska och idémässiga aspekter av trädgårdarna berörs."

Det verkar ännu vara mycket som är oklart om hur och när olika grönsaker och andra köksväxter kom upp till norra Europa och Norden - och ännu mindre tycks man än så länge veta när de kom i mera allmän odling. Jordbruk började spridas i Sverige ca 4000 år f. Kr. och länge var trädgårdsodling kopplat till eller som en del av jordbruket. Det finns enstaka fynd av trädgårdsväxter vid stenålderslämningar som kirska, hallon, mällor men även fruktträd som vildapel - växter som kanske samlades in vilda men som så småningom kom att odlas. Det är först under 1000-talet f. Kr. som någon egentlig trädgårdsodling tycks ha skett och det kan hänga samman med att man har nya redskap och att djuren stallades in över vintern - då fick man gödsel till sina täppor. Från den tiden har man hittat kålväxter, ärter, bönor, bolmört och dill. Vissa växter som den giftiga bolmörten användes antagligen inom medicin och vid magiska ceremonier. En annan liknande användning hade opievallmo. De bönor som man odlade tidigt i historien var av typen bondböna, våra nu mer vanliga trädgårdsbönor (som vax- och brytbönor) kom långt senare.

Ärter av många olika slag har odlats väldigt länge och har varit (och är) mycket viktiga i människors mathållning, liksom bondbönor. De är näringsmässigt nyttiga med höga proteinhalter. Ärter och spannmål, såsom vete, har också olika sammanställning av aminosyror i sina proteiner som kompletterar varandra bra. Vetenskapligt delar man upp dem i sju grupper: brytmärgärt, brytsockerärt, foderärt, kokärt, märgärt, sockerärt och spirtärt. Lena Nygårds skriver: "Alla dessa grupper har olika egenskaper och olika användningsområden... Egenskaperna har förädlats fram under åtskilliga

är genom idogt arbete av växtförädlare, men även av de odlare som i generation efter generation har odlat dessa sorter...” Och på annat ställe: ”Genom att ta frö från de friskaste, tidigaste eller mest rikgivande plantorna har speciella egenskaper odlats fram. Då sorten odlats på samma plats under lång tid har den anpassat sig till jordmån och klimat. Egenskaper som sötare, friskare, godare smak eller rik avkastning har gjort att sorten fortsatt att odlas.”

Till vänster sockerärt med goda ärtskidor och vackra blommor. Till höger gråärt, en typ av ärt som odlats i långa tider och som används både som foderärt och som matärt.

Det är troligt att den romerska ockupationen av Nordvästeuropa (under de första 500 åren e. Kr.) kom att betyda mycket för även vår trädgårdskultur. Ockupationen förde med sig inte bara väpnade

konflikter utan även handel och folkomflyttningar och därmed kulturella influenser. ”Romerska grödor” anammades av lokalbefolkningar och tankar på trädgården med formträdgårdar som statussymbol började troligen komma hos de rika. Det är väl tveksamt att kalla vissa grödor för ”Romerska” - det man odlade i romarriket var givetvis sådant som odlats i olika riken runt Medelhavet och i Mellanöstern. På samma sätt var det med synen på trädgården som en plats inte bara för odling utan också för samvaro och skönhetsupplevelser.

”Har du en trädgård och ett bibliotek, saknar du intet”. Cicero (106 - 43 f. Kr.)

Utgrävningar i bland annat skånska Uppåkra med omnejd har visat att man ett par hundra år e. Kr. odlade exempelvis dill, persilja, palsternacka, morot och olika kålväxter, åtminstone rova. Mycket troligt tack vare inflytande från Rom! Från några århundranden e. Kr. har man även funnit lämningar av lök som man förknippade med läkekonst och magi. Odlingarna av trädgårdsväxter var små och i form av inhägnade rektangulära odlingsbäddar i anslutning till bostadshus och vatten. De olika typerna av platser där man sett dessa spår av odling har i ”Svensk trädgårdshistoria” lett till slutsatsen att trädgårdskultur var spridd i breda samhällsskikt, inte bara i samhällets elit.

Trädgårdarnas utveckling i Sverige under förhistorisk tid, dvs fram till ungefär medeltid, kan sammanfattas: influenser från andra regioner var viktiga och man var benägen att börja med odling av nya grödor. Trädgårdskulturen fanns i både städer och på landsbygd. Man odlade för att få mat, örter och medicin och det fyllde också funktioner för status, religion och magi.

Hur mycket betydde senare klostren för spridning av växter och av kunskaper? Kanske inte så mycket som vi normalt tror! Det är en vanligt

"Kålgården" var gårdarnas grönsakstäppa under medeltid - och i någon mening även både tidigare och senare. Viktigt var att de var inhägnade för att hålla djur utanför och även att ha nära till vatten. Här är det en rekonstruktion av en kålgård från 1700-talet vid Linnés Hammarby utanför Uppsala.

spridd uppfattning, men redan innan dess hade Nordens människor utbyte med andra länder och andra kulturer genom handel. Inte minst vikingarna var i mycket sjöfarande och handelsmän. Man tror att vikingarna hade inhägnade köksträdgårdar av sådana slag som också var vanliga under medeltid. Än mer oklart är vad de odlade, men troligen primitiva former av kål, kirskål, vildmorot, selleri, örter och bönor. Men även vildapel, krikon, fläder mm. Kål, kanske främst rova, kom att under många hundra år få stor betydelse för mathållningen i

Sverige, tills potatisen kom. Rovan gick att lagra och använda även under vintern och hade kanske därför betydelse, inte bara för att ge människorna energi utan även för innehållet av c-vitamin. En annan gröda av speciell betydelse var humle som från tidig vikingatid användes för att brygga öl och mjöd. Men det är osäkert när man gick från att samla in vildväxande humle till att faktiskt odla den. Så var det ju också med många andra växter, inte minst frukt.

Alvastra klosterruin, juni 2021. Även om det är oklart när de började med egentlig trädgårdsodling och vad de odlade är det lätt att förstå att de på innergården odlade kryddväxter och andra örter. Klostret grundades 1143 som Sveriges första kloster tillsammans med Nydala i Småland och cisterciensermunkarna lär ha varit vegetarianer och odlade det mesta själva. Idag finns ett ståtligt valnötsträd mitt på denna gård. Trädgårdsodling tycks i övrigt har funnits bland annat väster om klostret där det idag är en väldigt frodig vegetation bestående främst av pestskräp, vilket man kan ana längst bort i bilden.

Norr om klostret kan man fortfarande se dammar där de odlade karp. Det var länge vanligt med fiskdammar även vid svenska herrgårdar. De kallades karpdammar, men den vanliga fisken var ruda som tål svenska vintrar bättre än egentliga karpar.

Enligt bland andra Gunnar Petersson i "Prästgårdens trädgård" förde präster och munkar med sig fruktodling, medicinalväxter mm till vårt land under tidig medeltid. Agrarhistorikern Clas Tollin skriver i "Människan och floran" att det saknas belägg för att cisterciensklostren, såsom Alvastra, under 1200-talet skulle ha haft kålgårdar eller trädgårdar. Däremot fanns sådana i kyrkliga miljöer. Ändå är det ju troligt att munkarna som i huvudsak var vegetarianer odlade för att äta. Och att det senare fanns kålgårdar, kryddgårdar och andra trädgårdar vid kloster är klarlagt. Också i "Svensk trädgårdshistoria" konstaterar man att det fanns avancerat trädgårdsbruk långt innan munkarna kom till Sverige. Men flera källor pekar på att boende i närheten av kloster kunde få plantor och frön från klostren. Lena Israelsson skriver att med de 70-talet kloster som etablerades i Sverige under medeltiden spreds också kunskaper om att odla grönsaker, läkeväxter, frukt och bär. Ett problem är bristen på skriftligt material. De tidigaste beläggen för vad som var vanligt att odla i Sverige är landskapslagarna från 12- och 1300-talen, men de kan delvis vara skrivna långt tidigare.

Under sen medeltid utvecklades odlingarna av trädgårdsväxter i Norden. En knepighet är då att de skrifter som finns som källor fortfarande främst visar vilka trädgårdar de rika och framstående i samhället hade och vad de odlade. Och de arkeologiska undersökningarna görs främst av stadsmiljöer, väldigt sällan av storgårdar och än mer sällan av landsbygdsmiljöer. Ofta är de skrifter som finns utgivna av kyrkomän eller personer knutna till några få kloster. Där beskrivs trädgårdar av olika slag: kålgård, örtagård, lökgård, kvannegård, humlegård och fruktträdgård, men ofta tycks det i praktiken ha varit en blandning av sådana som var de vanliga. Ofta var en "kålgård" en enkel nyttoträdgård eller köksträdgård med både grönsaker, kryddväxter och annat.

Ordet "trädgård" betydde från början egentligen en inhägnad med odlade träd, fruktträd av olika slag och ofta humle för ölbryggningen som var viktig. Under lång tid var sådana trädgårdar något exklusivt då de krävde stora resurser för att anläggas och skötas. Inhägnaden var till för att hålla gårdens djur borta från trädgården. Djuren gick ju oftast fritt och det var åkrarna och trädgården man stängslade in för att hålla djuren utanför.

Nyttoväxter var det man i allmänhet odlade. Olika former av bladkål var vanliga, liksom rova, åkerkål och olika slags lök. Morot och palsternacka nämns också liksom rättika. Sallat blev så småningom en viktig bladgrönsak. Ärtor och bönor var viktiga sedan länge. Under sen medeltid kom även mangold, rödbeta, melon och gurka i odling hos oss i Skandinavien. Av frukter var det äpple som tycks ha varit det viktigaste och som också fanns hos många som hade möjlighet att ha en trädgård. Men fruktodling tycks ha börjat spridas på allvar i vårt land redan under 7–800-talen. Vildapel liksom fågelbär (vilt sötkörbär) har använts i Norden sedan flera tusen år.

Utvecklingen av grönsaksodlingen under medeltiden hänger i hög grad ihop med att städerna växte och blev större. Städernas allt större antal människor och djur (främst svin) förde med sig gödsel, latrin och avfall och det tillsammans med tillgång på arbetskraft gav bra förutsättningar för odlingar. Clas Tollin skriver att kålgårdar före 1500-talet i huvudsak var en urban företeelse. Trädgårdsskötseln var framför allt kvinnornas arbete eftersom det var nära kopplat till matberedning, läkekonst och tillverkning av kläder. Därför är det också troligt att det var genom kontakter mellan kvinnor som nya trädgårdsväxter och kunskaper om trädgårdsskötsel spreds och utvecklades. Nyheter inom trädgårdsskötsel kunde spridas ganska snabbt mellan städer i olika regioner.

Drakegårdens trädgård i Sigtuna ger en bild av den trädgårdsstad som började ta form under senmedeltid, även om den idag säkerligen skiljer sig mycket från gångna tider då den nu har mycket mer av vackra blommor och gräsmattor än fruktträd och grönsaker. Men i det tidiga Sigtuna låg troligen trädgårdarna utanför staden eftersom tomterna inne i staden var väldigt små.

Men större delen av befolkningen bodde på landsbygden där de som kunde hade små täppor med odling av grönsaker och örter och ibland frukt och även blommor. Lök, kål, rovor och ärtor verkar ha varit det man mest odlade. Även om det oftast var mycket små trädgårdsodlingar vid de vanliga svenska gårdarna både under medeltid och senare, kunde de vara viktiga. De kunde göra gården som helhet mindre sårbar för missväxt. Även om det var små ytor som odlades kunde de ge en hel del i avkastning då man komposterade kreatursgödsel, hushållsavfall och latrin och använde för jordförbättring och gödsel. Arbetet i trädgården kunde dessutom ofta göras vid tidpunkter då det inte var stort behov av arbetskraft i jordbruket.

Efter medeltiden, dvs från 1500-talet och några århundranden framåt, tycks utvecklingen av trädgårdarna ha skett i hög grad på slott och herrgårdar i Europa. Gustav Lind citerar i sin bok "Stockholmsträdgårdar under gångna tider" Hans Spegelberg, som var sekreterare till biskop Brask, angående trädgårdar på 1500-talet att man vid en och annan sätesgård "hade små odlingar, kålgårdar, kryddgårdar, med delvis från klostren komna

växter, och humlegårdar...". De svenska kungarna tog hit kunniga trädgårdsmästare från kontinenten, exempelvis för att utveckla trädgården i det som så småningom blev Kungsträdgården i Stockholm. Redan år 1430 hade Erik av Pommern en trädgård där, en kålgård. Där byggdes på 1500-talet det som troligen var det första orangeriet i Sverige. Orangeriet kom till på initiativ av en fransk trädgårdsmästare som Erik XIV anlät. Under Gustav Vasas tid levererade trädgården stora mängder kryddor och grönsaker till slottet. Under 1600-talet flyttade köksträdgården till den nyanlagda Humlegården. Kungsträdgården fick då mer karaktär av lustträdgård.

På 1500-talet blev det mode vid europeiska slott och herresäten att ha en samling citrusväxter i sina trädgårdar. Sådana trädbestånd kallades orangeri. Så småningom kallades även speciella växthus för orangeri, ett uppvärmt växthus för vinterförvaring av krukväxter och plantor, som inte klarar det nordiska vinterklimatet. Uppvärmningen ordnades genom en eldstad varifrån man ledde värme i luftkanaler ut i byggnaden. I mitten av 1800-talet kom de första växthusen som hade större fönsterpartier tack vare en engelsk innovation med självbärande järnkonstruktion som kunde täckas helt med glas. Den utvecklingen hängde också ihop med att tillverkningen av glas blev billigare. Man började då också med uppvärmning med hjälp av varmvattenrör från eldstaden vilket ledde till ett bättre klimat i växthuset och man slapp gaserna från eldstaden. Under sommaren flyttades växterna ut för att smycka stilträdgårdarna och den tomma byggnaden kunde användas för fester och andra sociala tillställningar. Orangerierna hade oftast tjocka murade väggar mot norr men stora fönster mot söder. Ofta anlätades kända arkitekter för att utforma orangerierna till eleganta byggnader.

Efter hand användes orangerierna till mer än att övervintra känsliga växter. Man började också dra upp plantor av olika slag till trädgården, något

Orangeriet vid Gimmersta säteri i Sörmland byggdes i början av 1800-talet och var en del i en stor park- och trädgårdsanläggning. Det är ett av få orangerier som finns kvar från den tiden. Min farfars mor Anna Sophia växte upp vid Gimmersta. Fotot är från maj 2021.

som senare gjordes i varmbänkar och växthus. För att komma åt skadedjur i orangerierna använde man ibland rök av kasserade tobaksblad, eller man duschade växter med avkok av tobak.

Det var sedan länge viktigt för de med makt och rikedom att kunna försörja inte bara egna familjen och stora hushåll utan även kunna bjuda på överdådiga måltider och fester. Trädgårdarna och trädgårdsmästarna fick därför allt större betydelse men även för att kunna visa upp välskötta trädgårdar och imponerande parker som var till för både estetik och ha en praktisk funktion. Trädgårdsmästarna fick hög status genom detta. Men trädgårdsmästaren blev också beroende av ägarna för att få tillgång till bra mark och vatten för odling, för att få den gödsel från hästar och kreatur som behövdes osv. Ägarna kunde ha olika krav på anläggning och skötsel av park och trädgård och på produktion av frukt och grönsaker för det egna hushållets behov. Friheten var kanske inte stor och säkert väldigt olika hos olika arbetsgivare. Kanske var det först nu som trädgårdsmästare utvecklades till ett yrke, skilt från lantbrukarens. Det var alltså

på slott och herresäten men även på prästgårdar som detta yrke utvecklades och nya generationer trädgårdsmästare lärde upp sig. Det dröjde länge innan det fanns självständiga trädgårdsmästare med egna odlingar.

Vid slott och herresäten utvecklades trädgårdar som främst var till för att visa upp prakt och rikedom, att imponera på besökare. Så är det ännu idag men stora vackra trädgårdar har ofta också en slags utbildande uppgifter och kan ge storstädernas innevånare möjligheter till vila i en rofylld miljö.

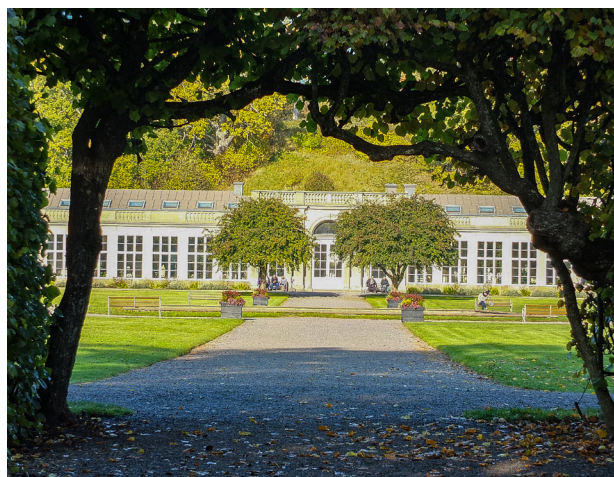
Madrids botaniska trädgård skapades i mitten av 1700-talet.

Hur parker och trädgårdar anlades blev något av en modehistoria på slott och herrgårdar. De renässansanläggningar som växte fram i Sverige under 1500-talet samlade fruktträdgård, kålgård och kryddgård i en enkel kvadrat eller rektangel och omgavs med murar eller plank. De delades upp i kvadratiska "kvarter" som fick egna karaktärer genom vattenkonst, speciell plantering eller utsmyckning. Fruktträd och bärbuskar planterades i kvarterens kanter. Denna enkla planering anammades vid många svenska herrgårdar och senare

även vid somliga bond- och prästgårdar där de fortfarande ofta finns kvar. Under 1600-talet betonades ett regelbundet förhållande mellan trädgårdens olika delar. Trädgården skulle ligga nära huvudbyggnaden och ha en tydlig mittaxel. Köksväxterna odlades i långa smala sängar, bäddar, i kvarteren, så att det var möjligt att komma åt för plantering och ogräsrensning. (Den praktiska tanken har ju levt vidare ända in i våra dagar) Runt kanterna på bäddarna kunde man ha kryddväxter. Blomkvarteren blev allt viktigare och de smäckades ofta med skulpturer, spaljéer med klängväxter, lövgångar och små lusthus. Blommorna planterades ofta en och en i rader för att visa upp dem var för sig.

Barockens stilideal som utvecklades under 1600-talet var anläggningar där mittaxeln blev ännu tydligare och skulle ge ett långt perspektiv. Det vanliga vid Mälardalens herrgårdar var en allé som ledde fram till huvudbyggnaden med dess flyglar. Känns väl igen, eller hur – för så ser det ju ofta ut även idag. Trädgården låg på andra sidan huvudbyggnaden kantad av alléer. Parterren med mönsterplanerade kvarter blev nu centrum och låg ofta intill huvudbyggnaden. Det enskilda kvarterets utformning i parterren tonades ner och istället var det helheten som var det viktiga att visa upp. Kvarteren fick ofta mönster med låga buxbomshäckar och gräsytor. Kanterna försåg man ofta med blomsterbäddar, eller kantväxter och hårt tuktade träd. Det tycks ha varit i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet som till exempel syrener, schersminer, och klematis blev populära. Under 1700-talet kom alltför blompartier inne i kvarteren och då var växter som lövkoja, nejlikor, rosor, hyacinter med flera uppskattade.

Nu blev alltså blomster mer viktiga liksom tju-siga arrangemang med dammar, labyrinter, lusthus osv. Inspiration och kunskaper kom från Italien, Frankrike, Holland och Tyskland. Prästgårdarna var under flera sekel viktiga för att gemene man även på landsbygden satte av en täppa för att odla

Orangeriet vid Ulriksdals slott i Solna byggdes år 1693–1709 och ersatte då ett tidigare orangeri byggt 1662–64. Det är det kanske äldsta orangeriet som finns kvar i Sverige och är ett vackert exempel på hur praktfulla trädgårdar och byggnader vid slott och herresäten var föregångare i utvecklingen av det som senare blev mer vanlig trädgårdsverksamhet.

grönsaker. Runtom i landet tycks präster och prästgårdar ha betytt mycket för att sprida intresse och kunskaper om trädgårdsskötsel. En grund för det var att i prästers utbildning ingick även botanik och medicin. Många präster var också hängivna blomsterodlare förutom att odla nyttoväxter. Stenbrohults prästgård där Linné till stor del växte upp är ett exempel. Linné kom sedan att betyda mycket under 1700-talet för både botanik och annan naturvetenskap och även för trädgårdsodling, inte minst genom sina landskapsresor, men också genom sina exkursioner och föreläsningar som professor i Uppsala. Prästerna gjorde nog inte så mycket av arbetet själva utan hade anställda som skötte trädgårdarna. När trädgårdar och även parker senare under 1800-talet fick större betydelse och omfattning på många prästgårdar anställde en del präster även en trädgårdsdräng, som ofta hade även andra uppgifter som att till exempel vara kusk. Vid någon enstaka större prästgård anställdes även en trädgårdsmästare.

Linné bedrev undervisning både vid Uppsala universitet, vid den botaniska trädgård som han restaurerade och utvecklade till den vi idag känner som Linnéträdgården och ute vid Linnés Hammarby som ligger en mil utanför centrala Uppsala. I trädgårdarna ordnade Linné med växter både för forskning och undervisning – och för familjens eget behov. Men även omgivningarna runt Hammarby använde han för sina exkursioner, eller herbationer (blomstervandringar mot betalning) med studenter. Linnés Hammarby, juni 2021.

För landsbygdens folk kom skiftesreformerna under början av 1800-talet att få betydelse genom att det blev lättare att ordna en egen trädgård i anslutning till de nya bostadshusen. ”Laga skifte” 1827 var egentligen reformer i flera steg och kom att innebära att byar splittrades men var och ens ägor blev mer sammanhållna och lättare att sköta rationellt. Så det var först då som det blev vanligt

med egentliga trädgårdar (om än oftast mycket små) även vid vanliga bondgårdar och torp. Man odlade fortfarande främst rovor och ärtor men även bondbönor, morötter, palsternackor, rödbetor och kålrötter. Kryddväxter ville man inte ta upp utrymme med i dessa små täppor, men gräslök var vanligt. Hampa odlades för att använda till snören och rep, lin för tyger till husbehov. Så småningom blev potatis en viktig basföda och odlades hos alla. Dittills hade fruktodling bestått av att enstaka gårdar hade rotäktade körsbär, plommon och krikon. Men nu började man lära sig att ympa in bra äppelsorter på vildaplar och frösådda äppelträd. Frukt- och bärodling blev allt vanligare under slutet av 1800-talet. Bakom detta låg inte minst att länens hushållningssällskap bildades under 1800-talet. De spred information om

resultat från försöksstationer, ordnade provodlingar, inrättade tjänster för länsträdgårdsmästare och, inte minst, delade ut gratis fruktträd och bärbuskar. Då blev det också vanligt att odla tobak som man främst gjorde snus av. Fler och fler anlade också enkla prydnadsplanteringar med färggranna blommor, bondpion, stormhatt, akleja, iris, brandgul lilja, ringblommor och rosor var populära, men även doftande trädgårdsnattviol och kaprifol. Inspiration kom från herrgårdar och prästgårdar.

Vad gäller grönsaker hade, åtminstone på herrgårdar, under 1500-talet även kålrabbi och blomkål börjat komma i odling, liksom spenat. Seklet senare kom kronärtskocka, jordärtskocka och tomat. Men tomat förstod man inte riktigt och det dröjde ända till slutet av 1800-talet innan frukterna (till en början de gröna) kom till användning. Först under 1900-talet fick de mogna tomaterna genomslag. Parallellen till potatis är uppenbar! Det dröjde ju ganska länge innan man lärde sig att uppskatta potatisens jordknölar – egentligen var det först när brännvin från potatis började tillverkas. Fruktodlingar blev allt vanligare och herresäten som Julita gård i Sörmland och Hässelby i Uppland var viktiga för att främja fruktodling, under 1800-talet även Säfstaholm i Sörmland.

Under den svenska stormaktsperioden kom många slott och herrgårdar till, särskilt i landskapen runt Mälaren, som en effekt av statens behov av officerare och tjänstemän. Adeln fick under 1600-talet en allt starkare ställning då kronans jord och gods gavs till adelsmän i "förläning" som säterier som lön för insatser under kriget. Det ledde till en stor byggnadsverksamhet och intresset för arkitektur och även för trädgård växte. En fin parkanläggning med trädgård väckte beundran.

Trädgårdzskötzel ähr den ädlaste och lustigaste hantering en adelsman uppå landet kan förlusta sig mäd... skrev omkring 1660 adelsmannen S Rosenhane som hade flera stora gods i Sörmland i en instruktionsbok, "Oeconomia", för

adelsmannens hushåll. Rosenhane lär också ha rekommenderat att anställa en trädgårdsmästare med ödmjukt sinnelag, vara läranktig, frisk och "aff en medelmåttig ålder". Lönen ska vara sådan att trädgårdsmästaren med lust och utan suckar utför sitt arbete, men det ska klart framgå vem som är herre. I sin bok gav Rosenhane även konkreta råd om anläggningen av en trädgård, inköp av redskap och val av växter.

Under 1700-talet anlades trädgårdarna ofta med ungefär samma stilideal som under barocken men blev många gånger mindre. Man förenklade parterrer och blandade mer olika kvarter för fruktträd, grönsaker, kryddväxter och prydnadskvarterens blommor. Karl XI:s reduktion 1681 innebar nämligen att kronan tog tillbaka mycket av den skattebefriade jorden och det blev ekonomiskt svårare för godsägarna att hålla stora trädgårdar. Men intresset för trädgårdarna fortsatte ändå att växa och det var under 16- och 1700-talen som alltför välbärgade borgare i städerna skaffade tomter inne i städerna där de byggde herrgårdsliknande hus och anlade trädgårdar, så kallade malmgårdar, speciellt i Stockholm. De odlade humle för ölbrygging, grönsaker, kryddväxter och frukt. Men särskilt stort intresse tycks man ha haft för tobaksodling som blev mycket vanlig särskilt under 1800-talet. Malmgårdarna var av väldigt olika storlek och karaktär. En del tycks ha fungerat som ett slags sommarnöjen med lusthus och vackra blomsteranläggningar. En del var så stora att de sköttes av egna trädgårdsmästare, ett exempel på det var Kristinehovs malmgård där det bland annat fanns ett orangeri och en fruktträdgård med 400 fruktträd.

En annan inriktning på parker och trädgårdar utvecklades under 1700-talet, nämligen den engelska, romantiska parken. Det idealet kom som en slags reaktion på det strikta och formella. Man ville skapa mer naturlika parker och försökte få in många olika naturtyper på en liten yta. En tanke var att man vid promenader skulle möta nya utsik-

Huvudbyggnaden vid Sundby säteri, Malmköping, hösten 2020. Här var min farfars farfar Erik Rundqvist trädgårdsmästare under 1870- och 1880-talen. Gården byggdes i mitten av 1600-talet eller i början av 1700-talet och den ansågs då vara välbyggd och var försedd med träd- och humlegårdar. Av trädgården finns tyvärr ingenting kvar. Men så sent som vid mitten av 1940-talet fanns enligt Björkstén och Stenberg ett 60-tal fruktträd, drivhus och varmbänkar och en vacker park med ekar. Intill huvudbyggnaden finns också två flygelbyggnader som var uppförda vid samma tid som huvudbyggnaden och den ena innehöll en trädgårdsmästarbostad om fyra rum och kök. Det är ju troligt att det var där Erik och Christina Charlotta Rundqvist bodde. Sundby säteri var under delar av 16- och 1700-talen "frälse", dvs behövde inte betala skatt. Sundby hörde tidigt till ett kloster men fanns med bland de gårdar som drogs in till kronan av Gustav Vasa. Det donerades av hertig Karl år 1579 till Hans Stuart och gården blev "frälse".

1800-talet kom att innebära en revolution för trädgårdssodlande bland bönder, hemmansägare och i herrgårdarna. Trädgårdsmästarna fick en helt ny marknad och nya uppgifter.

(Från Eva Blomberg "Hallonlandet".)

ter och viloplatser, gärna i en kuperad terräng. En av de arkitekter som fick stor betydelse var Fredrik Magnus Piper som bland annat planerade Hagaparken. Där lät man utmed promenadstråken anlägga gräspartier, lundar, träd och buskpartier med blommor i kanterna. Grundtanken var att anlägga en engelsk lustpark. Den här tanken inspirerade vid anläggningar vid många svenska herrgårdar, men ofta blev det en blandning av olika

Cedersdals malmgård vid Sveavägen, Vanadislunden, Stockholm var en av de större malmgårdarna.

Foto Larssons ateljé 1904. SSMC000345 Stockholms stadsmuseum.

stilar som användes, både under 1700- och 1800-tal. Exempel är flera av de platser där mina förfäder var verksamma. Rockelsta fick när den ägdes av en grosshandlare Sylvan under slutet av 1800-talet en mycket romantiskt präglad engelsk park. Park och trädgård vid det stora Vibyholm utvecklades i den romantiska riktningen under grevarna Bondes ägo i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Och hela bygget av Teleborg och anläggandet av dess park var ju synnerligen romantiskt inspirerat. Sist, men kanske främst, blev Säfstaholms park och trädgård väldigt engelsk. Parken som Gustaf Trolle-Bonde lät anlägga i början av 1800-talet blev

betydligt större och avvek helt från den strikta stil med hårt beskurna buskar och fyrkantiga former som hade präglat den tidigare parken. Vägar och gångar fick mjuka kurviga linjer, buskar och träd grupperades på ett mer naturligt sätt och - inte minst - det blev många ytor med vatten. Långa slingrande kanaler och flera dammar omgav både slottet och orangeriet.

En del av det lilla som ännu finns kvar av den engelska parken vid Säfstaholm. Maj 2021.

På herrgårdar och slott fick trädgårdsmästarna allt större betydelse under 17- och 1800-talen. Under den perioden kom med det ökade intresset för parker och trädgårdar snabbt alltfler växter, både olika arter och sorter att användas. Det har aldrig varit en så stor mångfald av växter i trädgårdarna i Sverige som under 1800-talet. Det krävde givetvis att det fanns människor med breda kunskaper och med specialistkunskaper. Det ledde till att antalet trädgårdsmästare ökade och då är det naturligt att många trädgårdsmästarfamiljer, på samma sätt som vår, har en bakgrund i att ha verkat på herrgårdar i Sörmland. De fick allt större kunskaper och utvecklade allt bättre odlingsteknik, redskap, anläggningar och byggnader. De

försåg ägarna med grönsaker, örter, blommor och frukt. Många gånger var de också med och planerade och förändrade parkanläggningar, rabatter och omgivningarna i stort. Efter hand började de med odlingar för försäljning. Säkert hade många en längtan efter att få större frihet att odla och sälja efter eget huvud. Oftast blev det möjligt när man hade nära till en stad där man kunde sälja sina produkter på torg eller andra marknadsplatser. Många trädgårdsmästare startade därför så småningom eget företag antingen på ägd eller arrenderad mark. Så startade handelsträdgårdarna. Det här tog ordentlig fart under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Mina förfäder var i hög grad delaktiga.

Ulriksdals slottsträdgård är en modern handelsträdgård där man säljer allt som hör till en trädgård, men som också har en livlig kaféverksamhet.

Det var alltså först under sekelskiftet för drygt hundra år sedan som handelsträdgårdar utvecklades och blev vanliga, särskilt i närheten av storstäderna. I korthet kan man väl säga att en handelsträdgård är en trädgård där man yrkesmässigt odlar för försäljning. Det kan röra sig om grönsaker, kryddväxter, rotfrukter, blommor och andra prydnadsväxter, plantskoleväxter och frukt. Idag kanske de flesta tänker på en plats där man kan köpa växter, jord, trädgårdsredskap, trädgårdsmöbler mm och ofta i kombination med ett kafé. Många gånger är det nog på kaféverksamheten man numera gör sin faktiska förtjänst.

Några källor för avsnittet:

(se referenslista i slutet av boken)

- Flinck, Maria. 1994. Tusen år i trädgården. Från Sörmländska herrgårdar och bakgårdar.
- Andréasson Sjögren m fl 2020. Svensk trädgårdshistoria.
- Lind, Gustaf 1941. Stockholmsträdgårdar under gångna tider.
- Björkstén & Stenberg 1947. Södermanland...
- Hansson, Marie och Björn. 2011. Köksträdgårdens historia.